

Ryszard Mączyński

Poznański Odwach z XVIII wieku:
historia – architektura – autorstwo*

Poznański Odwach usytuowany pośrodku Starego Rynku, opodal dawnej siedziby władz miejskich, na wprost ulicy Franciszkańskiej, to zabytek z epoki oświecenia, odznaczający się wysoką klasą artystyczną (il. 1, 2)¹. Z uwagi na swą lokalizację w centrum ruchu turystycznego łatwo zapada w pamięć, jest również chętnie odwiedzany, pełniąc dziś funkcję siedziby Muzeum Powstania Wielkopolskiego 1918–1919 – Oddziału Wielkopolskiego Muzeum Walk Niepodległościowych².

---

* Niniejszy artykuł ma swoją historię. Został złożony w 2018 r. w Redakcji „Kwartalnika Architektury i Urbanistyki”; miał być drukowany równolegle w wersji polskiej i angielskiej. Jednak perspektywy wydawnicze periodyku wkrótce zaczęły być niejasne i rzeczywiście na pewien okres jego edycja została zawieszona. Zaproponowałem więc ten tekst Redakcji „Kwartalnika Historii Kultury Materialnej”. Został tam z chęcią przyjęty, ale zaoferowano mi jego druk wyłącznie w angielskiej wersji językowej. W tej postaci ukazał się dwa lata później: R. Mączyński, *The Poznań Guardhouse from the 18th century: history – architecture – authorship*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, LXVIII, 2020, nr 4, s. 507–532. Tu po raz pierwszy publikowana jest jego oryginalna, polska wersja.

¹ Por. m.in.: *Spis zabytków architektury i budownictwa*, Warszawa 1964, s. 25; *Poznań. Spis zabytków architektury*, oprac. J. Bielawska-Pałczyńska, Poznań 2004, s. 21 n.

² *Muzeum Powstania Wielkopolskiego 1918–1919, Muzeum Martyrologii Wielkopolan – Fort VII, Muzeum Armii „Poznań”, Muzeum Uzbrojenia, Muzeum Powstania Poznańskiego – Czerwiec 1956*, Poznań 2010, s. 3 n.; także: <http://www.wmn.poznan.pl/odwiedz-nas/muzeum-powstania-wielkopolskiego-1918-1919/> [dostęp: 3.07.2018].

Zyskał już sobie znaczną literaturę badawczą, nie sposób bowiem było go pominąć w kontekście dziejów Poznania czy inwentaryzacji zabytkowych budowli miasta. Stąd też poświęcone mu wzmianki znajdują się między innymi w publikacjach: Teresy Ruszczyńskiej i Anieli Sławskiej w tomie *Dziesięć wieków Poznania* (1956), Henryka Kondzieli *Stare Miasto w Poznaniu. Zniszczenia, odbudowa, program dalszych prac* (1971), Zofii Ostrowskiej-Kęłbłowskiej *Architektura i budownictwo w Poznaniu w latach 1780–1880* (1982) czy w *Atlasie architektury Poznania* (2008)³. Na uwagę zasługują również prace naświetlające szczegółowe zagadnienia związane z poznańskim Odwachem: problematykę działalności poznańskiej Komisji Dobrego Porządku, która przyczyniła się do powstania budowli, podjęła Bogna Tyszkiewicz (1965), kwestia autorstwa dzieła została omówiona w monografii architekta Jana Chrystiana Kamsetzera pióra trojga autorów: Zygmunta Batowskiego, Natalii Batowskiej i Marka Kwiatkowskiego (1978), aspekt stylistyczny uwypuklono w albumowym wydawnictwie *Klasycyzm w Polsce* Stanisława Lorentza i Andrzeja Rottermunda (1984), a rolę zabytku w kontekście militarnych dziejów miasta przedstawił artykuł Zbigniewa Pilarczyka *Budownictwo wojskowe w dawnym Poznaniu* (2005)⁴. Najważniejszym jednak opracowaniem pozostaje monograficz-

---

³ T. Ruszczyńska, A. Sławska, *Architektura i urbanistyka do 1939 roku*, [w:] *Dziesięć wieków Poznania*, t. 3: *Sztuki plastyczne*, Poznań 1956, s. 43; H. Kondziela, *Stare Miasto w Poznaniu. Zniszczenia, odbudowa, program dalszych prac*, Poznań 1971, *passim* (wyd. 2 zostało poszerzone o nowe teksty i jako praca zbiorowa ukazało się pod nieco zmienionym tytułem: *Stare Miasto w Poznaniu. Zniszczenia – odbudowa – konserwacja 1945–2016*, red. I. Błaszczyk, Poznań 2017); Z. Ostrowska-Kęłbłowska, *Architektura i budownictwo w Poznaniu w latach 1780–1880*, Warszawa 1982, s. 96 n. (wyd. 2: 2009; zasadnicze kwestie zostały powtórzone w: *eadem*, *Sztuka okresu oświecenia w Poznaniu*, [w:] *Dzieje Poznania*, red. J. Topolski, t. 1, Warszawa 1988, s. 917 n.); P. Maćkowiak, *Odwach*, [w:] *Atlas architektury Poznania*, red. J. Pazder, Poznań 2008, s. 274. Odwach nierzadko pojawiał się też w publikacjach o popularnym charakterze, np.: Z. Zakrzewski, *Ulicami mojego Poznania. Przechadzki z lat 1918–1939*, Poznań 1985, s. 19 (wyd. 2 zmienione edytorsko i rozdzielone na dwa tomy: *Ulicami mojego Poznania*, cz. 2: *W zasięgu hejnału*, Poznań 2006); W. Łęcki, P. Maluśkiewicz, *Poznań od A do Z*, Poznań 1986, s. 93.

⁴ B. Tyszkiewicz, *Działalność poznańskiej Komisji Dobrego Porządku (1779–1784)*, Poznań 1965, s. 86 (wyd. 2: 2005 pod zmodyfikowanym tytułem: *Komisja Dobrego Porządku w Poznaniu 1780–1784*); Z. Batowski, N. Batowska, M. Kwiatkowski, *Jan Chrystian Kamsetzer, architekt Stanisława Augusta*, Warszawa 1978, s. 204; S. Lorentz, A. Rottermund, *Klasycyzm w Polsce*, Warszawa 1984, s. 260, 262 (wyd. 2: 1990 w zmie-

ne, sumujące też wcześniejsze badania, ujęcie Janusza Karwata – *Odwach, główna warta poznańskiego garnizonu*, opublikowane w „Kronice Miasta Poznania” (2003)⁵. Na ustaleniach tego autora, czerpanych z pozostającego jeszcze w maszynopisie artykułu, oparł swój tekst zatytułowany *Poznański Odwach – zarys dziejów* Jarosław Bączyk, ogłaszając go w „Poznańskich Zeszytach Fortyfikacyjnych” (2003)⁶.

Informacje podawane na temat poznańskiego Odwachu niewiele się od siebie różnią. Inicjatywa jego wystawienia została przypisana Kazimierzowi Raczyńskiemu, staroście generalnemu Wielkopolski, a administracyjna jej realizacja – działającej w Poznaniu Komisji Dobrego Porządku. Czasami nieco rozbieżne okazują się przytaczane daty, choć z reguły uzależnione to bywa od tego, czy jako początek wskazywany jest czas rozpoczęcia „fabryki”, czy też pojawienia się utrwalonego na piśmie zamysłu⁷. Wszyscy badacze pozostawali też absolutnie zgodni co do autorstwa dzieła, stwierdzając, że jego twórcą jest Jan Chrystian Kamsetzer, architekt króla Stanisława Augusta⁸. Czy tak było w istocie? To zasadnicza kwestia, której wyjaśnienie podejmę w niniejszym artykule.

---

nionej szacie edytorskiej); Z. Pilarczyk, *Budownictwo wojskowe w dawnym Poznaniu*, „Kronika Miasta Poznania”, LXXIII, 2005, nr 1, s. 375 n.

⁵ J. Karwat, *Odwach, główna warta poznańskiego garnizonu*, „Kronika Miasta Poznania”, LXXI, 2003, nr 2, s. 257 n. Informacje zawarte w tej publikacji popularyzują w sieci rozmaite strony przeznaczone dla miłośników zabytków, jak choćby: <http://poznanskiahistorie.blogspot.com/2012/02/pery-starego-ryнку-czesc-4.html> [dostęp: 4.07.2018]; <http://regionwielkopolska.pl/katalog-objektow/odwach-w-poznaniu.html> [dostęp: 5.07.2018]; <http://poznan.wikia.com/wiki/Odwach> [dostęp: 5.07.2018].

⁶ J. Bączyk, *Poznański Odwach – zarys dziejów*, „Poznańskie Zeszyty Fortyfikacyjne”, II, 2003, nr 4, s. 26 n.

⁷ Wyjątek stanowią jednak te, które jako czas rozpoczęcia budowy podają 1783 r., stanowczo – jak się okaże w trakcie dalszych rozważań – przedwczesny nawet w stosunku do zamierzeń. Por. np.: H. Kondziela, *op. cit.*, s. 71; W. Łęcki, P. Maluśkiewicz, *op. cit.*, s. 93; również niektóre opracowania dostępne w sieci, jak choćby Wikipedia: https://pl.wikipedia.org/wiki/Odwach_w_Poznaniu [dostęp: 2.07.2018].

⁸ Informacje dotyczące życia i twórczości architekta zestawiają: Z. Batowski, N. Batowska, M. Kwiatkowski, *op. cit., passim*. Por. też syntetyczne ujęcia w hasłach słownikowych: Z. Prószyńska, *Kamsetzer Jan Krystian*, [w:] *Słownik artystów polskich i obcych w Polsce działających. Malarze, rzeźbiarze, graficy*, t. 3, red. J. Maurin-Białostocka, J. Derwojed, Wrocław 1979, s. 339 n.; M. Królikowska-Dziubecka, *Kamsetzer Johann Chri-*

Historia Odwachu

Pierwotny odwach na poznańskim rynku był drewniany⁹. W XVIII wieku – stwierdzał Józef Łukaszewicz – „znikła całkiem milicja miejska, a odtąd stały w Poznaniu ciągle pułki koronne, jako to na przykład za czasów Augusta II i Augusta III pułk tak nazwany Królewicza, za czasów Stanisława Augusta pułk Potockiego, Raczyńskiego itd.”¹⁰. Wszyscy mieszkańcy – poza tymi, którzy udzielali wojskowym kwaterunku – byli zobligowani do uiszczania stosownego podatku na utrzymanie stacjonujących oddziałów. W raporcie o stanie Poznania, sporządzonym w 1777 roku na żądanie Rady Nieustającej, pisano: „Jest także w tym mieście ułożony podatek serwisgeltowy na potrzeby szczególnie garnizonów obracać się zwykły, który miasto podług proporcji konsystencji wojskowej od obywatelów niektórych zamiast inkwaterunku żołnierzy, to jest od tych tylko, którym żołnierz na kwaterę nie jest dany, co miesiąc proporcjonalnie wybiera i ten podatek [...] na potrzeby garnizonu, to jest: hauptwachów, opłatę stancji dla sztabsoficierów, lazaretu, straży w bramach, drzewo, światło, reperacje izb, okien, pieców, stajni i na inne wydatki, obraca się”¹¹.

Powołana w 1778 roku Komisja Dobrego Porządku, na której czele stał Kazimierz Raczyński, starosta generalny Wielkopolski¹², postanowiła swym rozporządzeniem z 13 sierpnia 1784 roku, co następuje: „Ponieważ Hauptwach dla garnizonów w tym to mieście stanowisko miewających z drzewa tylko wystawiony, w okręgu miasta stojący, mocno już jest zrujno-

---

stian, [w:] *Słownik architektów i budowniczych środowiska warszawskiego XV–XVIII wieku*, red. P. Migasiewicz, H. Osiecka-Samsonowicz, J. Sito, Warszawa 2016, s. 235 n.

⁹ W pewnym okresie funkcjonowały nawet dwa odwachy rynkowe, jeden przeznaczony dla wojska polskiego, drugi – dla wojska rosyjskiego.

¹⁰ J. Łukaszewicz, *Obraz historyczno-statystyczny miasta Poznania w dawniejszych czasach*, t. 1, Poznań 1838, s. 58.

¹¹ *Opisy i ilustracje Poznania z XVI–XVIII wieku*, oprac. M. J. Mika, Poznań 1960, s. 239.

¹² Podstawowe dane biograficzne podaje: J. Dygdała, *Raczyński Kazimierz*, [w:] *Polski słownik biograficzny*, t. 29, Wrocław 1986, s. 644 n. Por. też: M. B. Topolska, *Raczyński Kazimierz*, [w:] *Wielkopolski słownik biograficzny*, Warszawa 1981, s. 608 n.

wany, a stąd niebezpieczeństwo przypadku ognia dla miasta stanowiąc, niemniej szopa dla wozów garnizonowych przy tymże Hauptwachu uszczupła rynku i ozdobę jego zatłumia, przeto Komisja, chcąc do jak najlepszej pory budowie miasta, a stąd ozdoby jego, przyprowadzić, nakazuje Szlachetnemu Natalemu, dyrektorowi policji, któremu z przepisu ustaw dozór nad budowlami przynależy i któremu tę budowlę Komisja wystawić zaleca, zaczynając zaraz w roku przyszłym, 1785, Hauptwach w okręgu rynku w masyw dla ozdoby miasta, wygody garnizonu i bezpieczeństwa od ognia, przysposobiwszy wcześniej materiały, wybudował i dachówką pokrył, tudzież szopę dla wozów regimentowych z rynku miasta na inne sposobne miejsce przeniósł¹³.

Chyba nieprzypadkowo – a do tej pory nigdy tego nie podnoszono – podjęcie decyzji o uporządkowaniu spraw związanych z odwachem w Poznaniu przypadło właśnie w 1784 roku. Wydaje się bowiem, że Poznań zaczerpnął wzór z Warszawy. Był to przecież czas zainicjowania pod protektoratem króla Stanisława Augusta bezprecedensowego przedsięwzięcia w stolicy Rzeczypospolitej. Zamierzano kompleksowo uporządkować kwestie związane ze stacjonowaniem w niej wojsk różnego autoramentu i zarazem uwolnić mieszkańców od uciążliwości przymusowego kwaterunku. Obowiązek ten zamieniono na jednorazową składkę mieszkańców miasta, powołano specjalną Komisję Lokacyjną, która miała sprawować pieczę nad poborem i wydatkowaniem pieniędzy, te zaś przeznaczono na wybudowanie nowych lub rozbudowanie istniejących gmachów koszarowych¹⁴. W rezultacie tej inwestycji w latach 1784–1788 powstał system okalających miasto czterech wielkich zespołów koszarowych. Na skarpie rozciągającej się wzdłuż Wisły od strony północnej mieściły się koszary Gwardii Pieszej Koronnej, a od strony południowej koszary Gwardii Pieszej Litewskiej (il. 3). Dalej na zachód od rzeki zlokalizowane były na północy koszary Artylerii Koronnej, a na południu koszary Gwardii Konnej Koronnej (il. 4).

---

¹³ Archiwum Państwowe w Poznaniu (dalej: APP), Akta Komisji Dobrego Porządku, rkps sygn. I 1908, s. 675 n.

¹⁴ Szerzej na ten temat: R. Mączyński, *Nowe oblicze oświeceniowej Warszawy – gmachy koszarowe projektowane przez Stanisława Zawadzkiego*, „Biuletyn Historii Sztuki”, LXXXI, 2019, nr 4, s. 601 n.; *idem*, *Architekt wojsk koronnych. Działalność Stanisława Zawadzkiego w latach 1777–1795*, Toruń 2023 (w druku).

Tylko w przypadku koszar Artylerii Koronnej przy ulicy Dzikiej miała to być budowa całkowicie nowego, wznoszonego od podstaw kompleksu, w przypadku koszar Gwardii Pieszej Koronnej oraz koszar Gwardii Pieszej Litewskiej – daleko posunięta rozbudowa albo istniejącego już założenia koszarowego, albo budynku cywilnego wcześniej przeznaczenia, w przypadku zaś koszar Gwardii Konnej Koronnej – gruntowna renowacja funkcjonującego zespołu. Dziś ich kształt można odtworzyć tylko na podstawie akwarel Zygmunta Vogla¹⁵. Wszystkie zyskały surowy, lecz wykwintny wystrój, stosowny zarazem do militarnego przeznaczenia budowli. Monumentalne, klasycystyczne gmachy istotnie zmieniły oblicze miasta. Skala podjętego przedsięwzięcia była w stanisławowskiej Warszawie niezwykła. Podsumowując wydatki, wyliczono, że „na cztery fabryki koszar [...] wyszło z kasy Komisji Lokacyjnej 1 473 693 złotych”; to na owe czasy suma ogromna¹⁶. Współcześni jednak oceniali, „iż wystawione [...] gmachy koszar wojskowych w Warszawie [...] nie tylko wygodę wojsku i mieszkańcom [...] przyniosły, ale ozdobę w kraju i zaszczyt narodowi do późnej potomności przeniosą”¹⁷.

Owa dygresja była konieczna, gdyż członkiem stołecznej Komisji Lokacyjnej był także Kazimierz Raczyński, który warszawską inicjatywę uprządkowania siedzib przeznaczonych dla wojska przeniósł – choć w zupełnie innej skali – na grunt poznański. Rozpoczęcie prac przy poznańskim Odwachu znacznie się jednak przeciągnęło. Wysłana z Warszawy 30 listopada 1784 roku dyspozycja Raczyńskiego skierowana do dyrektora policji, Wacława Natalego, aby bacznie dozorował „administrację cegielni miejskich, celem przysposobienia cegły na budowę Hauptwachu”, wskazuje, że chciano z energią przystąpić do realizacji zamierzenia¹⁸. Początkowy impet

---

¹⁵ Zebrała je i opublikowała w monografii tego artysty: K. Sroczyńska, *Zygmunt Vogel, rysownik gabinetowy Stanisława Augusta*, Wrocław 1969, s. 147 n., 151 n. Por. też: *eadem*, *Podróże malownicze Zygmunta Vogla*, Warszawa 1980, s. 78 n.

¹⁶ *Relacja delegowanych od przeszłej Rady Nieustającej do słuchania rachunków Komisji Lokacyjnej po zakończeniu tychże dnia 8 Octobris roku 1788 na sesji Rady Nieustającej uczyniona*, [Warszawa 1788], s. nlb.

¹⁷ Z dymisji udzielonej architektowi Stanisławowi Zawadzkiemu w 1794 r., cyt. wg: J. Giergielewicz, *Zarys historii korpusów inżynierów w epoce Stanisława Augusta*, Warszawa 1933, s. 111.

¹⁸ APP, Acta Consularia, rkps sygn. I 98, s. 327 n.

został jednak szybko wyhamowany z powodu niedostatku finansów. Przed rozpoczęciem „fabryki” należało bowiem zgromadzić odpowiednie fundusze na ten cel. Kwota, którą dysponowano w sierpniu 1786 roku, wynosiła wszakże niewiele ponad 2000 złotych¹⁹. W piśmie z 9 października tego roku Raczyński zwracał się do władz miasta o przysłanie mu do Warszawy „percepty do sumy na wybudowanie Hauptwachu dawniej obrachowanej”²⁰. Najpewniej zatem dopiero dotacja pochodząca z majątku samego starosty umożliwiła przystąpienie do konkretnych prac: zamówienia projektu i realizacji „fabryki” poznańskiego Odwachu. Nie tylko organizacyjne, lecz także finansowe zaangażowanie Raczyńskiego potwierdza umieszczona na wzniesionym gmachu tablica z majuskułową inskrypcją, upamiętniająca sfinalizowanie dzieła w 1787 roku: „*STANISLAI AUGUSTI REGIS / POLONiarum DESOLATARUM CIVITATUM RESTAURATORIS / MUNIFICENTIA / CASIMIRI RACZYŃSKI / MARSCHALCI REGNI MAJORIS POLONIAE GENERALIS ETC. / OPE / IN PROTECTIONEM ET DECOREM POSNAN[IAE] ERECTA / AN[NO] DOM[INI] MDCCLXXXVII*”²¹.

W ukończonym w 1787 roku Odwachu wojska koronne urzędowały tylko przez sześć lat, gdyż budowla podzieliła historyczne losy całego miasta i regionu²². Po wkroczeniu do Poznania 31 stycznia 1793 roku wojsk pruskich to one obsadziły rynkową wartownię. Wkrótce zresztą Odwach został nieco rozbudowany o dwa nierównej długości jednotraktowe skrzydła boczne (w jednym z nich ulokowano strażacką remizę). Ta innowacja wykonana w latach 1803–1804 nie naruszyła jednak zasadniczej struktury pierwotnej budowli. Po krótkim antrakcie istnienia Księstwa Warszawskiego do Poznania, a zatem i do poznańskiego Odwachu, w 1815 roku powrócili Prusacy. Kolejna rozbudowa wojskowej wartowni nastąpiła w 1839 roku.

---

¹⁹ Wyliczenie podane w: J. Karwat, *op. cit.*, s. 260.

²⁰ APP, Acta Consularia, rkps sygn. I 98, s. 705 n.

²¹ Przekład: „Za panowania Stanisława Augusta, polskich zniszczonych miast odnowiciela, hojnością Kazimierza Raczyńskiego, marszałka Wielkopolski *etc.*, celem ochrony i ozdoby Poznania wzniesiony roku Pańskiego 1787”.

²² Szczegółowo losy zabytku przedstawił: J. Karwat, *op. cit.*, s. 257 n. Według tej publikacji – jeśli nie zostało to zaznaczone inaczej – zestawiono dalsze informacje o historii obiektu.

Tym razem ingerencja w pierwotną strukturę była poważniejsza, poza frontową attyką nadbudowano go bowiem niskim piętrem, przekrytym dwuspadowym dachem, a do wnętrza gmachu wstawiono prowadzącą nań klatkę schodową. W 1910 roku decyzją nadburmistrza Poznania, Ernesta Wilmsa, rynkowa wartownia została uznana za obiekt zabytkowy, który należy chronić²³. W chwili wybuchu powstania wielkopolskiego, 27 grudnia 1918 roku, budynek został przejęty przez Polaków i obsadzony przez Służbę Straży i Bezpieczeństwa. W dwudziestoleciu międzywojennym podlegał komendzie poznańskiego garnizonu wojska polskiego (il. 1, 2)²⁴.

W okresie II wojny światowej Odwach użytkowały wojska niemieckiego okupanta. W znacznej części został zniszczony w trakcie walk o miasto w styczniu i lutym 1945 roku, szczególnie ucierpiała „kolumnada z attyką, stanowiąca środkową część fasady”²⁵. W latach 1949–1951 został odbudowany pod kierunkiem architekta Andrzeja Holasa. Projekt rekonstrukcji przewidywał przywrócenie gmachowi pierwotnego kształtu ze schyłku istnienia Rzeczypospolitej Obojga Narodów, bez elementów dodanych w pierwszej połowie XIX wieku – skrzydeł bocznych oraz dodatkowej kondygnacji²⁶. Dekoracyjny detal rzeźbiarski został odtworzony, na pod-

---

²³ Dowodem wysokiej oceny obiektu była też opublikowana w 1911 r. rozprawa radcy miejskiego Poznania, Arthura Kronthala, zatytułowana *Beiträge zur Geschichte der Posener Denkmäler und des künstlerischen und geistigen Lebens in Posen*. Została ona niedawno wydana w przekładzie polskim: A. Kronthal, *Poznań oczami Prusaka wzorowego. Przyczynki do historii zabytków oraz życia artystycznego i umysłowego Poznania*, Poznań 2009, s. 74.

²⁴ *Budownictwo wojskowe 1918–1935. Historia, przepisy, zasady, normy*, red. A. Król, t. 2, Warszawa [1936], s. 793.

²⁵ H. Kondziela, *op. cit.*, s. 40.

²⁶ Zachowała się bogata ikonografia Odwachu, co wynikało z eksponowanej jego lokalizacji. Była zresztą niejednokrotnie publikowana w: albumach, z tych najnowsze: M. Warkoczewska, *Portret miasta. Poznań w malarstwie i grafice = Porträt einer Stadt. Posen in Malerei und Grafik*, Poznań 2000, s. 58 n., 64 n.; J. Skutecki, M. Jańczak, T. Piskorski, *Ulicami Poznania*, Poznań 2003, s. 70 n.; katalogach wystaw: *Pocztówki z widokami dawnego Poznania (1898–1939) ze zbiorów Muzeum Historii Miasta Poznania*, oprac. M. Warkoczewska, Poznań 1995, s. 53 n.; *Postkarten erzählen Geschichte. Die Stadt Posen 1896–1918 = Pocztówki opowiadają historię. Miasto Poznań 1896–1918*, red. S. Kemlein, Lüneburg 1997, s. 137; katalogach widokówek: *Poznań na dawnych widokówkach*, oprac. J. Skutecki, cz. 1: *Widokówki z lat 1896–1905*, Poznań 1995, s. 18, 20 n.; cz. 2.2: *Widokówki z lat 1905–1918. Stary Rynek i okolice*, Poznań 1996, s. 1 n.

stawie fragmentów wydobytych z gruzów, przez zespół rzeźbiarzy – Jana Bakalarczyka, Józefa Murlewskiego i Jana Marię Jakóba – pod kierunkiem Czesława Woźniaka. Nadzór konserwatorski nad przebiegiem prac sprawowała Teresa Ruszczyńska²⁷. Odbudowany gmach został pozbawiony swych militarnych funkcji i przeznaczony do celów cywilnych: od 1952 roku służył Państwowej Średniej Szkole Baletowej, od 1957 – Oddziałowi Centralnego Biura Wystaw Artystycznych, od 1962 – Muzeum Historii Ruchu Robotniczego im. Marcina Kasprzaka, które w 1991 roku przekształcono w Wielkopolskie Muzeum Historyczne. Po przeprowadzonym w latach 1998–1999 remoncie generalnym w budynku dawnego Odwachu znajduje się siedziba Muzeum Powstania Wielkopolskiego 1918–1919²⁸.

Architektura Odwachu

Gmach Odwachu stoi na Starym Rynku w Poznaniu, frontem zwrócony ku zachodowi, tylną ścianą oparty o budynek dawnych jatek miejskich (il. 5, 6)²⁹. Został wmurowany z cegły i potynkowany. Jest założony na planie prostokąta o wymiarach 21 m × 9,6 m, jednokondygnacyjny, o elewacji frontowej siedmioosiowej, a bocznych trójosiowych (il. 7). Fasadę ozdabia pięcioosiowy portyk wgłębny, wsparty na kolumnach; flankujące go jednoosiowe partie boczne, wyłamane nieco, tworzące płaskie pseudoryzality, ujęto pilastrami (il. 8). Analogiczną artykulację pilastrową zastosowano też w ścianach bocznych. Wykorzystano surowy porządek tokański, z belkowaniem, którego fryz udekorowano doryckimi tryglifami. Ściany zostały pokryte pasowym boniowaniem, w partiach skrajnych fasady i w ele-

---

²⁷ Osoby zaangażowane w dzieło odbudowy zabytku podano w: H. Kondziela, *op. cit.*, s. 84, 106.

²⁸ Szczegółowe zestawienie prowadzonych w latach powojennych prac konserwatorsko-remontowych budynku, dekoracji rzeźbiarskiej i najbliższego otoczenia: *Stare Miasto w Poznaniu...*, s. 179 n. Tamże bibliografia powstałych przy tej okazji – a pozostających w maszynopisach – prac dokumentacyjnych.

²⁹ Szerzej o tym budynku: W. Pezacki, *Jatki rzeźnicze w dawnym Poznaniu*, „Kronika Miasta Poznania”, LVIII, 1990, nr 2, s. 93 n. Obecnie obie budowle są ze sobą funkcjonalnie powiązane.

wacjach bocznych ożywiono je arkadowymi blendami (il. 9). Przeprute w murze okna (a także drzwi) otrzymały prostokątny kształt, półkoliście zamknięty górami, i pozostawione zostały bez jakichkolwiek obramień. Budynek wieńczy attyka, częściowo lita (ponad osią środkową i osiami skrajnymi), częściowo pozornie ażurowa, z tralkami, całkowicie przesłaniająca dach pulpitowy, niegdyś pograżony kryty dachówką, obecnie – blachą miedzianą³⁰.

Zgodnie z osiemnastowieczną tradycją surowo potraktowaną architekturę zwieńczyły pełnoplastyczne formy rzeźbiarskie. Na attyce ulokowano odkutą w kamieniu dekorację w postaci kompozycji panopliowych, złożonych z luf armatnich i drapowanych sztandarów z kartuszami herbowymi na ich tle. Pośrodku widnieje, podtrzymywany przez parę alegorycznych figur personifikujących Sławę, unoszących fanfary, kartusz z pięciodzielnym herbem Rzeczypospolitej, utworzonym z dwukrotnie powtórzonych herbów Korony i Litwy oraz umieszczonego w polu centralnym herbu własnego króla Stanisława Augusta – Ciołek (il. 10). Po bokach znalazły się nieco mniejsze kartusze, po stronie lewej z herbem Nałęcz Kazimierza Raczyńskiego, po stronie prawej z herbem miasta Poznania (il. 11, 12). Pomiędzy nimi na attyce (a także ponad ścianami bocznymi budynku) ustawiono jeszcze skromniejsze rzeźbiarskie struktury – powstałe z napierśnika zbroi tudzież ozdobionego pióropuszem hełmu, osadzonych na pęku różg liktorskich, na tle sztandarów – symbolizujące wojskowe rzemiosło. Po obu stronach bocznych kartuszy herbowych pojawiły się także kule armatnie³¹. Pod herbem Rzeczypospolitej w strefie attyki wmurowana została – cytowana już uprzednio – tablica inskrypcyjna (il. 13).

Odwach, czyli wartownia albo inaczej kordegarda (od francuskiego: *corps de garde*) lub hauptwach (od niemieckiego: Hauptwache), to typ

---

³⁰ Zabytek odbudowano z dachem pograżonym krytym blachą ocynkowaną, jednak zagrożenie niedostatecznym odpływem wody spowodowało, że podczas remontu z lat 1970–1972 zmieniono kształt dachu i jego pokrycie: *Stare Miasto w Poznaniu...*, s. 179.

³¹ Dosłowne znaki przeznaczenia gmachu, jak owe kule armatnie, pojawiały się również w innych współcześnie wznoszonych budynkach o militarnym charakterze, przykładem warszawskie koszary Artylerii Koronnej, poza typowymi rzeźbionymi armaturami ozdobione jeszcze bombami artyleryjskimi z zapalonymi lontami: R. Mączyński, *Nowe oblicze...*, s. 609 n.; *idem*, *Architekt wojsk koronnych...* (w druku).

budynku przeznaczonego dla wart wojskowych (także policyjnych), który rozpowszechnił się w XVIII i XIX wieku³². Bywał tworzony przy wykorzystaniu funduszy zarówno państwowych, jak i prywatnych. Mógł istnieć zarówno jako obiekt samodzielny, wolno stojący (np. w Dreźnie), jak i jako obiekt niesamodzielny – wyodrębniony funkcjonalnie fragment innego gmachu, najczęściej koszar (np. w Kamieńcu Podolskim) lub ratusza (np. w Zamościu). Nie miał jednoznacznie określonego kształtu, ten wynikał jedynie z konieczności realizacji powtarzalnego programu użytkowego. W wersji minimalnej winien był zawierać pomieszczenia przeznaczone dla żołnierzy pełniących służbę wartowniczą i oficerów sprawujących funkcje dowódcze oraz areszt do przetrzymywania pojmanych winowajców. Prostota tego programu sprawiała, że odwachy to z reguły budynki niewielkie, parterowe (lub na parterze rezydujące). Zachowane plany odwachów, sporządzane w drugiej i trzeciej dekadzie XIX wieku przez Wilhelma Henryka Mintera, uświadamiają, jak dalece te uwarunkowania ograniczały inwencję architekta³³. Zewnętrzny ich wystrój przecież także pozostawał uzależniony od stylistyki charakterystycznej dla danej epoki, można było jedynie podjąć starania, by projektowany gmach dobrze wpisywał się w istniejące otoczenie. Obowiązywała wszakże w sposób przemożny zasada stosowności, powszechnie znana kolejnym pokoleniom architektów, bo, począwszy od Witruwiusza, starannie opisywana przez wszystkich teoretyków architektury, którzy – jak choćby Sebastiano Serlio czy Vincenzo Scamozzi – głosili, że budowla o przeznaczeniu militarnym powinna odznaczać się surowością odpowiadającą jej funkcji i charakterowi³⁴.

---

³² Por. m.in.: *Encyklopedia wojskowa*, red. O. Laskowski, t. 6, Warszawa 1937, s. 64 (s.v.: *Odwach*); *Słownik terminologiczny sztuk pięknych*, Warszawa 2002, s. 202 n. (s.v.: *Kordegarda*).

³³ *Katalog rysunków z Gabinetu Rycin Biblioteki Uniwersyteckiej w Warszawie, cz. 3: Varia. Rysunki architektoniczne, dekoracyjne i varia z XVIII i XIX wieku. Miejscowości nieokreślone*, oprac. T. Sulerzyska, Warszawa 1972, s. 127 n. Por. też: T. S. Jaroszewski, A. Rottermund, *Jakub Hempel, Fryderyk Albert Lessel, Henryk Ittar, Wilhelm Henryk Minter, architekci polskiego klasycyzmu*, Warszawa 1974, s. 202 n.

³⁴ Szerzej na temat zastosowania rozmaitych porządków: E. Forssman, *Dorisch, Jonisch, Korinthisch. Studien über den Gebrauch der Säulenordnungen in der Architektur des 16.–18. Jahrhunderts*, Braunschweig 1984, s. 50 n.

Poznański Odwach spełniał wszystkie te postulaty. Zyskał układ dwutraktowy, prosty, a zarazem wystarczający. Funkcjonalny portyk wgłębný pozwalał niezależnie od aury uformować i wyprowadzić pododdział wartowniczy. Strona zewnętrzna odznaczała się niezbędną powściągliwością nie tylko ze względu na klasycystyczną stylistykę. Surowy porządek tokański, surowy detal architektoniczny, surowy wykrój okien i drzwi – te cechy od razu pozwalały określić wojskowe przeznaczenie budynku. Równocześnie był to jednak gmach miejski, postawiony w samym centrum wielkopolskiej metropolii, stąd dbałość o wysmakowanie zastosowanych form – wykwintne proporcje, czytelność podziałów i ukrycie dachu, komemoratywna tablica inskrypcyjna z antyczną majuskułą, okazała i zarazem staranna dekoracja rzeźbiarska. Wszystkie jej elementy wskazywały na militarny charakter budynku: kule i lufy armatnie, zbroje i hełmy z pióropuszcami, udrapowane sztandary zawsze towarzyszące hufcom zbrojnych. A jednocześnie herb Rzeczypospolitej i króla Stanisława Augusta – których sławę *urbi et orbi* ogłaszały Famy – nie pozwalał wątpić, że jest to gmach państwowy, lokowany w konkretnej rzeczywistości, o czym świadczyły pozostałe herby – miasta Poznania oraz starosty Raczynskiego. Ten ostatni upamiętnił się nie tylko jako sprawujący władzę wojewódzką, lecz również jako inicjator wzniesienia budowli i jej wspaniałomyślny fundator.

„Odwach ceniony był wysoko przez współczesnych jako »piękny budynek w najnowszym guście«. Także dziś zaliczany jest on – pisała niegdyś Zofia Ostrowska-Kęmbłowska – do znakomitych zabytków polskiej architektury, a w Poznaniu stanowi najwybitniejszy przykład warszawskiego klasycyzmu”³⁵. Istotnie, nie może ulegać wątpliwości, że od strony stylistycznej gmach zakorzeniony jest w stołecznym środowisku architektonicznym. „Zgodnie z surowym porządkiem dorycko-toskańskim – pisała dalej badaczka – »stosownym« dla budowli wojskowych, także miejskich odwachów, kolumny portyku i pilastry części bocznych są gładkie, a fryz – tryglikowo-metopowy. Równocześnie jednak zastosowano tu płaskie, półkolistie zamknięte arkadowania, które, rozwarstwiając przestrzennie boniowane elewacje, wprowadzają partie ścian gładkich, stanowiących tło dla okien

---

³⁵ Z. Ostrowska-Kęmbłowska, *Architektura i budownictwo...*, s. 97.

pozbawionych obramień. Ten nowy sposób organizowania ściany – podsumowywała Ostrowska-Kęłbłowska – zaczerpnął Kamsetzer zapewne ze znanej sobie, awangardowej architektury francuskiej czy angielskiej³⁶.

Konkluzja powyższego wywodu pozostawała w pewnej sprzeczności z pierwotnie wysuniętą tezą, którą też wyraźnie osłabiała. Jednakże nawet pobieżne przyjrzenie się klasycystycznym realizacjom, zainicjowanym w Warszawie u schyłku lat siedemdziesiątych i w pierwszej połowie lat osiemdziesiątych XVIII wieku, każe przyznać rację wyjściowemu założeniu: formy poznańskiego Odwachu są warszawskie i nie ma w nich nic, co byłoby nowe, a wcześniej w stolicy nieobecne. Na potwierdzenie tego wystarczy przywołać kilka przykładów. Łączenie porządku toskańskiego (gładkie kolumny, ustawione na bazach) z fryzem doryckim (zdobionym tryglifami), jako dyspozycji kolumnady zwieńczonej attyką, było dobrze w stolicy znane. Tak skomponowano choćby elewację północną pałacu Ustronie należącego do Stanisława Poniatowskiego, podskarbiego wielkiego litewskiego, zrealizowaną w latach 1777–1780 (il. 14)³⁷. Kontrastowa alternacja partii pokrytych pasowym boniowaniem i arkadowych wnęk, gładko wytynkowanych, mieszczących okna lub drzwi, została zastosowana w obu pawilonach – wspomnianych już wcześniej – koszar Gwardii Pieszej Koronnej, wzniesionych w latach 1786–1788 (il. 3)³⁸. Natomiast pozbawione obramień okna, niejako po prostu „wycinane” w murze, pojawiały się nie tylko w obrębie architektury militarnej, lecz również cywilnej, o czym świadczą kamienice wybudowane w latach 1782–1783 przy ulicy Senatorskiej, powstałe z inicjatywy Izabeli z Poniatowskich Branickiej, kasztelanowej krakowskiej (il. 15)³⁹.

---

³⁶ *Ibidem*, s. 97 n.

³⁷ Na temat tejsze rezydencji: T. S. Jaroszewski, *Siedziba ks. Stanisława Poniatowskiego zwana Ustronie w Warszawie*, „Materiały Muzeum Wnętrz Zabytkowych w Pszczyźnie”, III, 1984, s. 51 n.; J. Putkowska, *Warszawskie rezydencje na przedmieściach i pod miastem w XVI–XVIII wieku*, Warszawa 2016, s. 426 n.; R. Mączyński, *Patron i jego budowniczy. Dzieje współpracy księcia Stanisława Poniatowskiego z architektem Stanisławem Zawadzkiem*, Toruń 2023 (w druku).

³⁸ R. Mączyński, *Nowe oblicze...*, s. 617 n.; *idem*, *Architekt wojsk koronnych...* (w druku).

³⁹ *Idem*, *Korespondencja Stanisława Zawadzkiego w sprawie warszawskich kamienic Izabeli Branickiej (przyczynek do charakterystyki osoby architekta)*, „Biuletyn Historii Sztuki”, XLVIII, 1986, nr 1, s. 3 n.

Pisząc o dekoracji rzeźbiarskiej, wskazywano dotąd jednego spośród trzech wykonawców: Jana Chrystiana Kamsetzera, Jana Dültda i Augustyna Schöpsa⁴⁰. Absolutnie niewiarygodna jest zarówno pierwsza propozycja, wszak Kamsetzer był świetnym rysownikiem i zdolnym projektantem, ale nie parał się kamieniarstwem, jak i druga, wiążąca warszawskiego rzeźbiarza z poznańską realizacją jedynie z uwagi na osobę pierwszego z wymienionych i to, że obaj należeli do artystycznego dworu Stanisława Augusta⁴¹. Natomiast trzecia propozycja zdaje się bardzo prawdopodobna⁴². Augustyn Schöps był rzeźbiarzem przez całe swoje zawodowe życie związanym z Poznaniem, cieszącym się w tym lokalnym środowisku największym prestiżem⁴³. W swym dorobku miał już stojącą przed Ratuszem fontannę ze sceną *Porwania Prozerpiny przez Plutona*, odkutą w latach 1765–1766, w przyszłości przypadło mu też w udziale wykonanie innego ważnego dzieła – posągu króla Stanisława Augusta – które w 1791 roku ozdobiło jedną z sal tegoż Ratusza. Ponadto był wziętym twórcą rzeźb sakralnych przeznaczonych do poznańskich świątyń. Wydaje się więc logiczne, że wznosząc Odwach, skorzystano z usług tego artysty, dysponującego bogatym doświadczeniem w zakresie pracy w kamieniu.

Zofia Ostrowska-Kęmbłowska uznawała dekorację rzeźbiarską Odwachu za zachowawczą. „Akcentem lokalnym – pisała – są wieńczące attykę kamienne rzeźby, których malownicze i ruchliwe, późnobarokowe formy wywołują swoisty kontrast w zestawieniu z prostą, klasycystyczną architekturą”⁴⁴. Trudno jednak zgodzić się ze stwierdzeniem, że są to dzieła baro-

---

⁴⁰ J. Karwat, *op. cit.*, s. 262; I. Błaszczuk, *Konserwacja zabytków ruchomych w Poznaniu w latach 1990–2007*, Poznań 2008, s. 146.

⁴¹ Najważniejsze informacje o rzeźbiarzu podała: Z. Prószyńska, *Düldt Johann*, [w:] *Słownik artystów polskich...*, t. 2, Wrocław 1975, s. 112.

⁴² Na podobieństwa Fam dekorujących Odwach do „niektórych dzieł Schöpsa, czolowego na terenie Poznania rzeźbiarza trzeciej ćwierci XVIII wieku”, już niegdyś zwróciła uwagę Zofia Ostrowska-Kęmbłowska przy okazji rozważań nad innym tamtejszym zabytkiem: Z. Ostrowska-Kęmbłowska, *Pałac Działyńskich w Poznaniu*, Poznań 1958, s. 53.

⁴³ Podstawowe dane na temat artysty zebrali: A. Kuszczalski, *Szeps Augustyn*, [w:] *Polski słownik...*, t. 48, Warszawa 2012–2013, s. 208 n.; M. Jarzewicz, *Schöps Augustyn*, [w:] *Słownik artystów polskich...*, t. 10, red. U. Makowska, Warszawa 2016, s. 232 n.

⁴⁴ Z. Ostrowska-Kęmbłowska, *Architektura i budownictwo...*, s. 98.

kowe, co jak mantra bywa powtarzane w literaturze⁴⁵. Prawdą jest bowiem, że rzeźbiarze w czasach stanisławowskich znacznie wolniej aniżeli architekci wyzwalali się z barokowych konwencji, ale też dekoracje późnobarokowe były z gruntu inne, bardziej dynamiczne⁴⁶. Te, które ustawiono na attyce poznańskiej wartowni, są klasycystyczne. Miały przekazywać łatwo czytelne treści, określać status budynku i zdobić go. Ów kontrast był zamierzony, a stawał się tym bardziej odczuwalny ze względu na niewielką skalę całego gmachu. Warto też zwrócić uwagę, że tak skomponowane rzeźby wcale nie stanowiły żadnego „akcentu lokalnego”. Wystarczy bowiem przypomnieć choćby sposób rozwiązania dekoracji pijarskiego pałacu Collegium Nobilium w Warszawie, by uświadomić sobie, że układ trzech kartuszy na tle sztandarów, bocznych nieco mniejszych od środkowego, który podtrzymują dwie Famy dmące w fanfary, został zrealizowany w stolicy Rzeczypospolitej w latach 1783–1785⁴⁷. Analogie między warszawskim projektem (zwłaszcza w wariantach przechowywanym dziś w Archiwum Głównym Akt Dawnych⁴⁸) i poznańską realizacją są zupełnie jednoznaczne (il. 16).

Autorstwo Odwachu

Natalia Batowska w monografii Jana Chrystiana Kamsetzera napisała: „Z wiadomości, że Raczyński posługiwał się Kamsetzerem jako ar-

---

⁴⁵ Rzeźby te jako „późnobarokowe” klasyfikowano m.in. w następujących pracach: *ibidem*; I. Błaszczak, *op. cit.*, s. 146; P. Maćkowiak, *op. cit.*, s. 274.

⁴⁶ Por. m.in.: T. Dziubecki, *Programy symboliczne i funkcje ceremonialne rezydencji magnackich. Puławy – Białystok – Radzyń Podlaski – Lubartów w latach 1730–1760*, Warszawa 2010, *passim*; J. Sito, *Wielkie warsztaty rzeźbiarskie Warszawy doby saskiej. Modele kariery, formacja artystyczna, organizacja produkcji*, Warszawa 2013, *passim*.

⁴⁷ R. Mączyński, *Fasada pijarskiego gmachu Collegium Nobilium w Warszawie*, „Ochrona Zabytków”, XLVII, 1994, nr 2, s. 168 n.; *idem*, *Pijarski pałac Collegium Nobilium w Warszawie*, Warszawa 1996, s. 53 n.; *idem*, *Zespoły architektoniczne Collegium Regium i Collegium Nobilium warszawskich pijarów 1642–1834*, Warszawa 2010, s. 243 n.

⁴⁸ Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie, Zbiór kartograficzny, sygn. WE 34-20. Por.: D. Kosacka, *Plany Warszawy XVII i XVIII wieku w zbiorach polskich. Katalog*, Warszawa 1970, s. 140.

chitektem, można by przypuszczać, że także klasycystyczny Odwach na rynku w Poznaniu, powstały w roku 1787, w znacznej mierze dzięki Kazimierzowi Raczyńskiemu, generałowi Wielkopolski, jest projektu Kamsetzera. Niestety, dane do rozwiązania zagadki autorstwa w tym wypadku znikły pewno wraz z utratą planów budynku (dwóch kart), najprawdopodobniej oryginalnych, które przechowywały się do czasów hitlerowskiej okupacji Warszawy w Archiwum Akt Dawnych. Wywędrowały gdzieś owe plany, bez ujawnienia swego autorstwa. Nietrudno byłoby stwierdzić – gdyby istniały – autorstwo Kamsetzera na podstawie charakteru rysunku⁴⁹. W wypowiedziach badaczy na ten temat pojawia się określenie „zapewne”, gdyż w istocie nie jest znany żaden przekaz, który by tę atrybucję potwierdzał. Przywoływane są tylko wcześniejsze kontakty architekta z Raczyńskim oraz pewne analogie w zrealizowanej w latach dziewięćdziesiątych XVIII wieku przez Kamsetzera Nowej Kordegardzie w warszawskich Łazienkach. Nie są to mocne argumenty.

Trudno też z całym przekonaniem podzielać dawną opinię Natalii Batowskiej, że plany poznańskiego Odwachu, gdyby nie przepadły w trakcie II wojny światowej, z pewnością przyczyniłyby się do jednoznacznego rozstrzygnięcia autorstwa budynku i potwierdziły w sposób niepodważalny rolę Kamsetzera. Być może tak, być może nie. Warto zwrócić uwagę, że „autorski abrys” nie powinien stanowić argumentu ostatecznego odnoszącego się do autorstwa inwencji. Wiadomo bowiem, że Kamsetzerowi, który odznaczał się wybitnym talentem rysowniczym, niejednokrotnie powierzano kopiowanie czy rozrysowywanie cudzych planów, jak choćby tych stworzonych przez Jakuba Fontanę, budowniczego króla i Rzeczypospolitej, o czym zresztą autorzy monografii architekta dość szeroko pisali⁵⁰. Co więcej, nawet sygnowane plansze nie zawsze wskazują rzeczywistego autora, czego przykładem są projekty Stanisława Zawadzkiego dotyczące pałacu w Małej Wsi, które bywały podpisywane przez Hilarego Szpilowskiego, choć jego

---

⁴⁹ Z. Batowski, N. Batowska, M. Kwiatkowski, *op. cit.*, s. 204.

⁵⁰ *Ibidem*, s. 17 n. Por. też: A. Bartczakowa, *Jakub Fontana, architekt warszawski XVIII wieku*, Warszawa 1970, s. 242 n., 265 n., 288.

rola ograniczała się wyłącznie do wykonania przerysów planów opracowanych przez pryncypała⁵¹.

Kontakty Jana Chrystiana Kamsetzera z Kazimierzem Raczyńskim są poświadczone. Nie jest to jednak poświadczenie słowne. Uważano bowiem, że ten właśnie architekt był projektantem rozbudowy warszawskiego pałacu Raczyńskich przy ulicy Długiej oraz modernizacji rezydencji Raczyńskich w Rogalinie⁵². Jeszcze przed II wojną światową istniały abrysy będące pozostałością wcześniejszych dokumentacji projektowych, w przypadku Warszawy – niedatowane rozwinięcie elewacji frontowej pałacu, w przypadku Rogalina – dziesięć plansz odnoszących się do wystroju wnętrz i zewnętrznych schodów, z dopisaną datą: 1789. Czy były to projekty wykonane przez Kamsetzera – takiej pewności nie ma. Realizacja pałacu stołecznego przypuszczalnie trwała w latach 1787–1789, roboty w Rogalinie przerwano już w 1790 roku. Za dowód pracy Kamsetzera dla Kazimierza Raczyńskiego trzeba jednak uznać bogaty wystrój sali balowej w rezydencji przy ulicy Długiej, w swych formach bliski temu, co ów właśnie architekt zaproponował w innym współcześnie wznoszonym pałacu, należącym do Tyszkiewiczów, usytuowanym przy Krakowskim Przedmieściu⁵³. Tyle tylko, że w obu przypadkach Kamsetzer nie był autorem architektury, a jedynie autorem

---

⁵¹ R. Mączyński, *Pałac w Walewicach i pałac w Małej Wsi, czyli rozważania o tym, jak w opinii potomnych uczeń zawłaszczył dzieła swego mistrza: Stanisława Zawadzkiego*, „Sztuka i Kultura”, III, 2015, s. 113 n.

⁵² Z. Batowski, N. Batowska, M. Kwiatkowski, *op. cit.*, s. 166 n., 202 n. Ponadto m.in. na temat pałacu warszawskiego: Z. Rewski, *Pałac Raczyńskich w Warszawie, obecnie siedziba Ministerstwa Sprawiedliwości*, Warszawa 1929, *passim*; M. I. Kwiatkowska, *Pałac Raczyńskich*, Warszawa 1980, *passim*; J. Zieliński, *Atlas dawnej architektury ulic i placów Warszawy. Śródmieście historyczne*, t. 2: *Canaletta – Długosza*, Warszawa 1996, s. 208 n.; pałacu rogańskiego: Z. Ostrowska-Kęłbowska, *Architektura pałacowa drugiej połowy XVIII wieku w Wielkopolsce*, Poznań 1969, s. 220 n.; *eadem*, *Pałace wielkopolskie z okresu klasycyzmu*, Poznań 1970, s. 26 n.; M. Pawlaczyk, *Rogalin*, Warszawa 1981, s. 6.

⁵³ Na temat stołecznej rezydencji Tyszkiewiczów m.in.: Z. Batowski, *Pałac Tyszkiewiczów w Warszawie. Dzieje budowy i dekoracji w XVIII wieku*, oprac. N. Batowska, „Rocznik Historii Sztuki”, I, 1956, s. 305 n.; M. I. Kwiatkowska, *Pałac Tyszkiewiczów*, Warszawa 1973, *passim*; J. Zieliński, *Atlas dawnej architektury...*, t. 7: *Krakowskie Przedmieście*, Warszawa 2001, s. 186 n.; M. I. Kwiatkowska, M. Kwiatkowski, *Pałace Tyszkiewiczów i Uruskich*, [w:] *Kultura artystyczna Uniwersytetu Warszawskiego. Ars et educatio*, red. J. Miziołek, Warszawa 2003, s. 217 n.

projektów dekoracji wnętrz. Rzeczywistym bowiem twórcą obu pałaców był inny architekt – Stanisław Zawadzki⁵⁴. W odniesieniu do pierwszej rezydencji było to wiadome od dawna, w odniesieniu do drugiej zostało ujawnione ostatnio.

Nowa Kordegarda jest zachowana w warszawskich Łazienkach. Stoi przy wschodnim brzegu stawu północnego (il. 17). „Fasada jej – jak opisywał niegdyś Marek Kwiatkowski – składa się z czterokolumnowej, kamiennej, tokańskiej galerii, ujętej w odcinki ścian, przeprutych arkadami. Całość budynku zwieńczona jest attyką balustradowo-cokołową. Pierwotnie nad attykami, w partiach skrajnych znajdowały się panoplia – czyli atrybuty wojenne. Była to budowla odpowiadająca skali i charakterowi nowej, północnej fasady pałacu Łazienkowskiego”⁵⁵. Rzeczywiście, oba odwachy – i ten poznański, i ten warszawski – mają wiele cech wspólnych. Są dziełami klasycystycznymi, powstałymi w nieodległym czasie, o podobnym przeznaczeniu – jako miejscu stacjonowania miejskiej lub pałacowej warty. Podobny jest kształt, wykorzystanie portyku wgłębnego, attykowe zwieńczenie. Zbliżone są również detale wystroju, pasowe boniowanie, porządek tokański czy fryz tryglifowy, wszakże trzeba pamiętać, że były one narzucane tył stylizacją epoki, co zasadą stosowności odniesionej do architektury militarnej. Nowa Kordegarda została wystawiona w latach 1791–1792⁵⁶. Ale wcale nie jest budowlą źródłowo potwierdzoną jako dzieło Kamsetzera, jego autorstwo zostało przyjęte w sposób hipotetyczny, oparty na skojarzeniu pewnych podobieństw formalnych⁵⁷. Na koniec trzeba tylko przypomnieć,

---

⁵⁴ R. Mączyński, *Zawadzki i Kamsetzer – dowód przyjaźni i współpracy architektów. Rozważania o warszawskich pałacach Tyszkiewiczów i Raczyńskich*, „Sztuka i Kultura”, V, 2017–2018, s. 159 n. Architekt ma znacznie już zdezaktualizowaną monografię: I. Malinowska, *Stanisław Zawadzki 1743–1806*, Warszawa 1953, *passim*; oraz hasło w niedawno wydanym słowniku: R. Mączyński, *Zawadzki Stanisław*, [w:] *Słownik architektów i budowniczych...*, s. 484 n.

⁵⁵ M. Kwiatkowski, *Łazienki*, Warszawa 1972, s. 228.

⁵⁶ Na lata 1793–1794 datował ów budynek: W. Tatarkiewicz, *Łazienki warszawskie*, Warszawa 1957, s. 114 (wyd. 2: 1968, wyd. 3: 1972). Marek Kwiatkowski wykazał, że do budowy przystąpiono już w 1791 r.: M. Kwiatkowski, *Stanisław August, król-architekt*, Wrocław 1983, s. 221. Por. też: *idem*, *Wielka księga Łazienek*, Warszawa 2000, s. 126 n.

⁵⁷ Marek Kwiatkowski pisał: „Elewacja ta żywo przypomina projekt budowli proponowanych przez Kamsetzera w sąsiedztwie budynku teatralnego, który miał stanąć na

że Nowa Kordegarda jest realizacją późniejszą aniżeli Odwach w Poznaniu, więc gdyby miała między nimi istnieć zależność w zakresie inspiracji, to jej kierunek musiałby być ściśle określony.

Zdaje się wszakże logiczne, że Jan Chrystian Kamsetzer, pełniąc funkcję architekta Stanisława Augusta, zaprojektował i zrealizował Nową Kordegardę w Łazienkach. Leżało to w jego kompetencjach i urzędowym statusie, siedziba łazienkowska była przecież prywatną rezydencją króla. Dlaczego jednak miałby projektować poznański Odwach, który otrzymał zupełnie inne przyporządkowanie? Był obiektem finansowanym ze skarbu miejskiego, ale podlegał władzy wojskowej. W takim zaś przypadku istniał w Rzeczypospolitej architekt znacznie bardziej predysponowany do przygotowania poznańskiej inwestycji. To Stanisław Zawadzki, który w randze majora od 1777 roku sprawował funkcję architekta wojsk koronnych⁵⁸. Nie zachował się żaden dokument opisujący zakres obowiązków fachowca powoływanego na ten urząd, ale sądząc z praktyki, w mniejszym stopniu był on zobligowany do tworzenia dzieł z zakresu militarnej inżynierii, w większym zaś stopniu odpowiadał za kształt budowli miejskich stanowiących własność wojska, przede wszystkim gmachów koszarowych, a także: arsenałów, prochowni i odwachów. Kazimierz Raczyński dobrze znał Stanisława Zawadzkiego. Był przecież – jak już wspomniano – członkiem utworzonej w stolicy w 1784 roku Komisji Lokacyjnej, powołanej do formalnego nadzorowania przebiegu budowy stołecznych koszar. Ich zaprojektowanie oraz wzniesienie powierzone zostało architektowi wojsk koronnych – Stanisławowi Zawadzkiemu.

Kształt, jaki otrzymał poznański Odwach, znakomicie mieści się w repertuarze form stosowanych przez Stanisława Zawadzkiego. Wszystkie przytoczone uprzednio przykłady rozwiązań analogicznych – a wcześniejszych wobec wartowni – to obiekty właśnie przez niego zaprojektowane i wzniesione w Warszawie: zarówno gmachy wojskowe, z koszarami Artylerii Koronnej i koszarami Gwardii Pieszej Koronnej na czele, jak też

---

zachód od pałacu Na Wyspie. Ta zbieżność formalna – konkludował – przesądza o autorstwie naszego architekta”: Z. Batowski, N. Batowska, M. Kwiatkowski, *op. cit.*, s. 230.

⁵⁸ Szerzej na temat tego urzędu i sprawującego go Stanisława Zawadzkiego: R. Mączyński, *Architekt wojsk koronnych...* (w druku).

budowie cywilne: antykizująca rezydencja Ustronie zrealizowana dla Poniatowskiego, fasada, którą został ozdobiony pałac Collegium Nobilium, a także kamienice czynszowe wystawione dla Branickiej⁵⁹. A zatem to właśnie Stanisława Zawadzkiego należy uznać za projektanta Odwachu w Poznaniu. Takie stwierdzenie zasadza się na trzech argumentach: pokrewieństwie zastosowanych form z innymi dziełami tego architekta, znajomości inwestora i projektanta zarówno na płaszczyźnie oficjalnej, jak i prywatnej, a wreszcie administracyjnej podległości zlecenia kompetencjom architekta wojsk koronnych. Można by przytoczyć jeszcze jeden argument, aczkolwiek wobec wymienionych o zdecydowanie mniejszej doniosłości. To poczucie wspólnoty krajan wywodzących się z jednego regionu – Wielkopolski. W tym przypadku Kazimierzowi Raczyńskiemu byłoby znacznie bliżej do Zawadzkiego, pochodzącego z okolic „między Gniezmem a Trzemeszmem”, niż do Saksończyka Kamsetzera⁶⁰.

Rozważając problematykę autorstwa poznańskiej wartowni, warto zwrócić uwagę na jeszcze jeden szczegół. Wśród powiązanych z Zawadzkim rysunków zachowanych z dawnej kolekcji Potockich, znajdującej się dziś w zbiorach Biblioteki Narodowej w Warszawie, istnieje dość intrygujący projekt (il. 18)⁶¹. Abrys przedstawia nieokreśloną budowlę, jednokondygnacyjną, trójosiową. Frontową elewację opina artykulacja porządkowa,

---

⁵⁹ Niekiedy przywoływano trafny przykład analogii, ale wyciągano zeń nieuzasadnione wnioski, dyktowane raz przyjętą i nieweryfikowaną już później tezą. Marek Kwiatkowski, omawiając projekt Łoży przeznaczonej na Pole Marsowe w Warszawie, stwierdził, że choć nie został zrealizowany, to „jego idea architektoniczna znalazła częściowo swoje urzeczywistnienie w projektowanej przez Jana Chrystiana Kamsetzera fasadzie Odwachu na rynku w Poznaniu”: M. Kwiatkowski, *Łoża na Polu Marsowym i królewskie projekty dla Łazienek*, „Biuletyn Historii Sztuki”, XLII, 1980, nr 2, s. 180. Rzecz jednak w tym, że ów projekt Łoży – o czym również pisał w tymże artykule – wyszedł spod ręki Stanisława Zawadzkiego.

⁶⁰ Szerzej o pochodzeniu Zawadzkiego: R. Mączyński, *Nieznane aspekty biografii Stanisława Zawadzkiego*, „Rocznik Warszawski”, XXXIII, 2005, s. 40 n.

⁶¹ Biblioteka Narodowa w Warszawie, sygn. I. Rys. 5129 (WAF. 74). Por.: K. Gutowska-Dudek, *Rysunki z wilanowskiej kolekcji Potockich w zbiorach Biblioteki Narodowej*, t. 4: *Anonimy oraz Suplement*, Warszawa 2004, s. 79. Krystyna Gutowska-Dudek nie uwzględniła wcześniejszej atrybucji dokonanej przez Marka Kwiatkowskiego: M. Kwiatkowski, *Nieznane projekty Stanisława Zawadzkiego*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki”, XXXII, 1987, z. 2, s. 104.

złożona z czterech par kolumn toskańskich, lokowanych na masywnych, wspólnych cokołach, unoszących belkowanie z fryzem ozdobionym trygli-fami. Poza kolumnadą widoczne są otwory wejściowe, środkowy większy, zamknięty łukiem, boczne mniejsze, prostokątne, z okazałymi medaliona-mi w supraportach. Całość budowli wieńczy attyka zdobiona rzeźbiarski-mi kompozycjami na tle armatur spod znaku Marsa (sztandary, halabardy, kołczany, tarabany *etc.*): pośrodku dominuje kartusz herbowy flankowany przez kirysy, po bokach także zbroje z osadzonymi na nich hełmami, sta-nowiące samoistny motyw.

Krystyna Gutowska-Dudek sugerowała, że jest to projekt „elewacji pałacu”, natomiast Marek Kwiatkowski dopatrywał się w nim „łuku trium-falnego”⁶². Pierwsza propozycja jest zdecydowanie nietrafna. Drugą moż-na by uznać za prawdopodobną, gdyby nie wyrazisty światłocień, który su-geruje istnienie wnętrza budowli, a nie ażurowej struktury trójprzelotowej bramy. Pewne szczegóły wszakże, z jednej strony wyraźnie zaakcentowa-na surowość formy architektonicznej, z drugiej zaś dekoracja panopliowa o zdecydowanie bohaterskiej wymowie, dowodzą raczej militarnego prze-znaczenia zaprojektowanej nieruchomości. Niewielka skala obiektu zdaje się wskazywać, że mógłby on służyć właśnie jako kordegarda. Oczywiście na tym etapie badań nie da się tego stwierdzić w sposób niepodważalny, po-dobnie jak nie da się przesądzić, czy zachowany projekt mógł mieć jakikol-wiek związek z Poznaniem.

*

Stworzone niegdyś atrybucje zabytków z czasów panowania Stanisła-wa Augusta odznaczają się – powtarzane po wielokroć – długim życiem. Nie byłoby w tym nic złego, gdyby nie to, że liczne spośród nich powstały bez żadnego źródłowego potwierdzenia, a nawet bez uwzględnienia kon-kretnych realiów (dotyczących artysty lub epoki). Kreowano je na zasa-dzie swobodnych skojarzeń, bez przytaczania jakichkolwiek argumentów. Bywało zaś, że z czasem przyczyniały się one do powstania całych ciągów atrybucyjnych. Jedne przypuszczenia rodziły kolejne, które powtarzane na-

---

⁶² K. Gutowska-Dudek, *op. cit.*, s. 79; M. Kwiatkowski, *Nieznane projekty...*, s. 104.

stępnie w druku tworzyły „niepodważalne fakty”. Poznański Odwach na Starym Rynku, zaprojektowany rzekomo przez Jana Chrystiana Kamsetzera, jest tego dobrym przykładem. Historię prawdziwą tejże kordegardy należy jednak na podstawie konkretnych przesłanek zestawić na nowo.

Myśl wystawienia murowanego Odwachu w Poznaniu pojawiła się w 1784 roku, zainspirowana porządkowaniem w Warszawie spraw związanych ze stacjonowaniem wojska. Nadzór nad wprowadzeniem jej w życie sprawowała Komisja Dobrego Porządku i osobiście Kazimierz Raczyński, starosta generalny Wielkopolski. To on dołożył z własnego majątku do skromnych funduszy miejskich pochodzących z podatku zwanego serwisgłem, by można było podjąć dalsze prace. On także, znając osobiście Stanisława Zawadzkiego sprawującego urząd architekta wojsk koronnych, zamówił u niego abrys, co najpewniej nastąpiło u schyłku 1786 roku. Do kompetencji majora Zawadzkiego należało projektowanie wszelkich przedsięwzięć budowlanych wojska podejmowanych w miastach. Za taką atrybucją przemawiają też rozwiązania architektoniczno-rzeźbiarskie zrealizowanego dzieła, mające swe liczne antecedencje we wcześniejszych dokonaniach tego architekta. W roku następnym, 1787, Odwach w Poznaniu wybudowano i ozdobiono dekoracją heraldyczną. Tę, według zamysłu Zawadzkiego, odkuł najpewniej rzeźbiarz poznański – Augustyn Schöps. Świadczy o tym forma owych prac, które należy określić jako klasycystyczne, podobnie zresztą jak cały obiekt.

Bibliografia

Archiwalia

- Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie, Zbiór Kartograficzny, sygn. WE 34-20.
- Archiwum Państwowe w Poznaniu, Acta Consularia, rkps sygn. I 98.
- Archiwum Państwowe w Poznaniu, Akta Komisji Dobrego Porządku, rkps sygn. I 1908.
- Biblioteka Narodowa w Warszawie, sygn. I. Rys. 5129 (WAF. 74).

Druki

- Bartczakowa Aldona, *Jakub Fontana, architekt warszawski XVIII wieku*, Warszawa 1970.
- Batowski Zygmunt, *Pałac Tyszkiewiczów w Warszawie. Dzieje budowy i dekoracji w XVIII wieku*, oprac. Natalia Batowska, „Rocznik Historii Sztuki”, I, 1956, s. 305–368.
- Batowski Zygmunt, Batowska Natalia, Kwiatkowski Marek, *Jan Chrystian Kamsetzer, architekt Stanisława Augusta*, Warszawa 1978.
- Bączyk Jarosław, *Poznański Odwach – zarys dziejów*, „Poznańskie Zeszyty Fortyfikacyjne”, II, 2003, nr 4, s. 26–33.
- Błaszczyk Iwona, *Konserwacja zabytków ruchomych w Poznaniu w latach 1990–2007*, Poznań 2008.
- Budownictwo wojskowe 1918–1935. Historia, przepisy, zasady, normy*, red. Aleksander Król, t. 2, Warszawa [1936].
- Dydała Jerzy, *Raczyński Kazimierz*, [w:] *Polski słownik biograficzny*, t. 29, Wrocław 1986, s. 644–653.
- Dziubecki Tomasz, *Programy symboliczne i funkcje ceremonialne rezydencji magnackich. Puławy – Białystok – Radzyń Podlaski – Lubartów w latach 1730–1760*, Warszawa 2010.
- Encyklopedia wojskowa*, red. Otton Laskowski, t. 6, Warszawa 1937, s. 64 (s.v.: *Odwach*).
- Forssman Erik, *Dorisch, Jonisch, Korinthisch. Studien über den Gebrauch der Säulenordnungen in der Architektur des 16.–18. Jahrhunderts*, Braunschweig 1984.

- Giergielewicz Jan, *Zarys historii korpusów inżynierów w epoce Stanisława Augusta*, Warszawa 1933.
- Gutowska-Dudek Krystyna, *Rysunki z wilanowskiej kolekcji Potockich w zbiorach Biblioteki Narodowej*, t. 4: *Anonimy oraz Suplement*, Warszawa 2004.
- Jaroszewski Tadeusz Stefan, *Siedziba ks. Stanisława Poniatowskiego zwana Ustronie w Warszawie*, „Materiały Muzeum Wnętrz Zabytkowych w Pszczynie”, III, 1984, s. 51–77.
- Jaroszewski Tadeusz Stefan, Rottermund Andrzej, *Jakub Hempel, Fryderyk Albert Lessel, Henryk Ittar, Wilhelm Henryk Minter, architekci polskiego klasycyzmu*, Warszawa 1974.
- Jarzewicz Maciej, *Schöps Augustyn*, [w:] *Słownik artystów polskich i obcych w Polsce działających. Malarze, rzeźbiarze, graficy*, t. 10, red. Urszula Makowska, Warszawa 2016, s. 232–235.
- Karwat Janusz, *Odwach, główna warta poznańskiego garnizonu*, „Kronika Miasta Poznania”, LXXI, 2003, nr 2, s. 257–276.
- Katalog rysunków z Gabinetu Rycin Biblioteki Uniwersyteckiej w Warszawie*, cz. 3: *Varia. Rysunki architektoniczne, dekoracyjne i varia z XVIII i XIX wieku. Miejscowości nieokreślone*, oprac. Teresa Sulerzyska, Warszawa 1972.
- Kondziela Henryk, *Stare Miasto w Poznaniu. Zniszczenia, odbudowa, program dalszych prac*, Poznań 1971.
- Kosacka Daniela, *Plany Warszawy XVII i XVIII wieku w zbiorach polskich. Katalog*, Warszawa 1970.
- Kronthal Arthur, *Poznań oczami Prusaka wzorowego. Przyczynki do historii zabytków oraz życia artystycznego i umysłowego Poznania*, Poznań 2009.
- Królikowska-Dziubecka Marzena, *Kamsetzer Johann Christian*, [w:] *Słownik architektów i budowniczych środowiska warszawskiego XV–XVIII wieku*, red. Paweł Migasiewicz, Hanna Osiecka-Samsonowicz, Jakub Sito, Warszawa 2016, s. 235–242.
- Kusztelski Andrzej, *Szeps Augustyn*, [w:] *Polski słownik biograficzny*, t. 48, Warszawa 2012–2013, s. 208–210.
- Kwiatkowska Maria Irena, *Pałac Raczyńskich*, Warszawa 1980.
- Kwiatkowska Maria Irena, *Pałac Tyszkiewiczów*, Warszawa 1973.
- Kwiatkowska Maria Irena, Kwiatkowski Marek, *Pałace Tyszkiewiczów i Uruskich*, [w:] *Kultura artystyczna Uniwersytetu Warszawskiego. Ars et educatio*, red. Jerzy Miziołek, Warszawa 2003, s. 217–236.

- Kwiatkowski Marek, *Łoża na Polu Marsowym i królewskie projekty dla Łazienek*, „Biuletyn Historii Sztuki”, XLII, 1980, nr 2, s. 173–186.
- Kwiatkowski Marek, *Łazienki*, Warszawa 1972.
- Kwiatkowski Marek, *Nieznane projekty Stanisława Zawadzkiego*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki”, XXXII, 1987, z. 2, s. 91–105.
- Kwiatkowski Marek, *Stanisław August, król-architekt*, Wrocław 1983.
- Kwiatkowski Marek, *Wielka księga Łazienek*, Warszawa 2000.
- Lorentz Stanisław, Rottermund Andrzej, *Klasycyzm w Polsce*, Warszawa 1984 (wyd. 2: 1990).
- Lęcki Włodzimierz, Maluskiewicz Piotr, *Poznań od A do Z*, Poznań 1986.
- Łukaszewicz Józef, *Obraz historyczno-statystyczny miasta Poznania w dawniejszych czasach*, t. 1, Poznań 1838.
- Maćkowiak Przemysław, *Odwach*, [w:] *Atlas architektury Poznania*, red. Janusz Pazder, Poznań 2008, s. 274.
- Malinowska Irena, *Stanisław Zawadzki 1743–1806*, Warszawa 1953.
- Mączyński Ryszard, *Architekt wojsk koronnych. Działalność Stanisława Zawadzkiego w latach 1777–1795*, Toruń 2023 (w druku).
- Mączyński Ryszard, *Fasada pijarskiego gmachu Collegium Nobilium w Warszawie*, „Ochrona Zabytków”, XLVII, 1994, nr 2, s. 168–184.
- Mączyński Ryszard, *Korespondencja Stanisława Zawadzkiego w sprawie warszawskich kamienic Izabeli Branickiej (przyczynek do charakterystyki osoby architekta)*, „Biuletyn Historii Sztuki”, XLVIII, 1986, nr 1, s. 3–18.
- Mączyński Ryszard, *Nieznane aspekty biografii Stanisława Zawadzkiego*, „Rocznik Warszawski”, XXXIII, 2005, s. 39–85.
- Mączyński Ryszard, *Nowe oblicze oświeceniowej Warszawy – gmachy koszarowe projektowane przez Stanisława Zawadzkiego*, „Biuletyn Historii Sztuki”, LXXXI, 2019, nr 4, s. 601–626.
- Mączyński Ryszard, *Pałac w Walewicach i pałac w Małej Wsi, czyli rozważania o tym, jak w opinii potomnych uczeń zawłaszczył dzieła swego mistrza: Stanisława Zawadzkiego*, „Sztuka i Kultura”, III, 2015, s. 113–242.
- Mączyński Ryszard, *Patron i jego budowniczy. Dzieje współpracy księcia Stanisława Ponia-towskiego z architektem Stanisławem Zawadzkim*, Toruń 2023 (w druku).
- Mączyński Ryszard, *Pijarski pałac Collegium Nobilium w Warszawie*, Warszawa 1996.

- Mączyński Ryszard, *The Poznań Guardhouse from the 18th century: history – architecture – authorship*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, LXVIII, 2020, nr 4, s. 507–532.
- Mączyński Ryszard, *Zawadzki i Kamsetzer – dowód przyjaźni i współpracy architektów. Rozważania o warszawskich pałacach Tyszkiewiczów i Raczyńskich*, „Sztuka i Kultura”, V, 2017–2018, s. 159–220.
- Mączyński Ryszard, *Zawadzki Stanisław*, [w:] *Słownik architektów i budowniczych środowiska warszawskiego XV–XVIII wieku*, red. Paweł Migasiewicz, Hanna Osiecka-Samsonowicz, Jakub Sito, Warszawa 2016, s. 484–497.
- Mączyński Ryszard, *Zespoły architektoniczne Collegium Regium i Collegium Nobilium warszawskich pijarów 1642–1834*, Warszawa 2010.
- Muzeum Powstania Wielkopolskiego 1918–1919, Muzeum Martyrologii Wielkopolan – Fort VII, Muzeum Armii „Poznań”, Muzeum Uzbrojenia, Muzeum Powstania Poznańskiego – Czerwiec 1956*, Poznań 2010.
- Opisy i ilustracje Poznania z XVI–XVIII wieku*, oprac. Marian J. Mika, Poznań 1960.
- Ostrowska-Kęłbowska Zofia, *Architektura i budownictwo w Poznaniu w latach 1780–1880*, Warszawa 1982 (wyd. 2: 2009).
- Ostrowska-Kęłbowska Zofia, *Architektura pałacowa drugiej połowy XVIII wieku w Wielkopolsce*, Poznań 1969.
- Ostrowska-Kęłbowska Zofia, *Pałac Działyńskich w Poznaniu*, Poznań 1958.
- Ostrowska-Kęłbowska Zofia, *Pałace wielkopolskie z okresu klasycyzmu*, Poznań 1970.
- Ostrowska-Kęłbowska Zofia, *Sztuka okresu oświecenia w Poznaniu*, [w:] *Dzieje Poznania*, red. Jerzy Topolski, t. 1, Warszawa 1988, s. 909–942.
- Pawlaczyk Mateusz, *Rogalin*, Warszawa 1981.
- Pezacki Wincenty, *Jatki rzeźnicze w dawnym Poznaniu*, „Kronika Miasta Poznania”, LVIII, 1990, nr 2, s. 93–104.
- Pilarczyk Zbigniew, *Budownictwo wojskowe w dawnym Poznaniu*, „Kronika Miasta Poznania”, LXXIII, 2005, nr 1, s. 372–398.
- Pocztówki z widokami dawnego Poznania (1898–1939) ze zbiorów Muzeum Historii Miasta Poznania*, oprac. Magdalena Warkoczevska, Poznań 1995.
- Postkarten erzählen Geschichte. Die Stadt Posen 1896–1918 = Pocztówki opowiadają historię. Miasto Poznań 1896–1918*, red. Sophia Kemlein, Lüneburg 1997.

- Poznań na dawnych widokówkach*, oprac. Jakub Skutecki, cz. 1: *Widokówki z lat 1896–1905*, Poznań 1995.
- Poznań na dawnych widokówkach*, oprac. Jakub Skutecki, cz. 2.2: *Widokówki z lat 1905–1918. Stary Rynek i okolice*, Poznań 1996.
- Poznań. Spis zabytków architektury*, oprac. Joanna Bielawska-Pałczyńska, Poznań 2004.
- Prószyńska Zuzanna, Düldt Johann, [w:] *Słownik artystów polskich i obcych w Polsce działających. Malarze, rzeźbiarze, graficy*, t. 2, Wrocław 1975, s. 112.
- Prószyńska Zuzanna, Kamsetzer Jan Krystian, [w:] *Słownik artystów polskich i obcych w Polsce działających. Malarze, rzeźbiarze, graficy*, t. 3, red. Jolanta Maurin-Białostocka, Janusz Derwojed, Wrocław 1979, s. 339–345.
- Putkowska Jolanta, *Warszawskie rezydencje na przedmieściach i pod miastem w XVI–XVIII wieku*, Warszawa 2016.
- Relacja delegowanych od przeszłej Rady Nieustającej do słuchania rachunków Komisji Lokacyjnej po zakończeniu tychże dnia 8 Octobris roku 1788 na sesji Rady Nieustającej uczyniona*, [Warszawa 1788].
- Rewski Zbigniew, *Pałac Raczyńskich w Warszawie, obecnie siedziba Ministerstwa Sprawiedliwości*, Warszawa 1929.
- Ruszczyńska Teresa, Sławska Aniela, *Architektura i urbanistyka do 1939 roku*, [w:] *Dzieśięć wieków Poznania*, t. 3: *Sztuki plastyczne*, Poznań 1956, s. 25–92.
- Sito Jakub, *Wielkie warsztaty rzeźbiarskie Warszawy doby saskiej. Modele kariery, formacja artystyczna, organizacja produkcji*, Warszawa 2013.
- Skutecki Jakub, Jańczak Małgorzata, Piskorski Tadeusz, *Ulicami Poznania*, Poznań 2003.
- Słownik terminologiczny sztuk pięknych*, Warszawa 2002, s. 202–203 (s.v.: Kordegarda).
- Spis zabytków architektury i budownictwa*, Warszawa 1964.
- Sroczyńska Krystyna, *Podróże malownicze Zygmunta Vogla*, Warszawa 1980.
- Sroczyńska Krystyna, *Zygmunt Vogel, rysownik gabinetowy Stanisława Augusta*, Wrocław 1969.
- Stare Miasto w Poznaniu. Zniszczenia – odbudowa – konserwacja 1945–2016*, red. Iwona Błaszczyk, Poznań 2017.
- Tatarkiewicz Władysław, *Łazienki warszawskie*, Warszawa 1957 (wyd. 2: 1968, wyd. 3: 1972).
- Topolska Maria B., *Raczyński Kazimierz*, [w:] *Wielkopolski słownik biograficzny*, Warszawa 1981, s. 608–609.

Tyszkiewicz Bogna, *Działalność poznańskiej Komisji Dobrego Porządku (1779–1784)*, Poznań 1965.

Tyszkiewicz Bogna, *Komisja Dobrego Porządku w Poznaniu 1780–1784*, Poznań 2005.

Warkoczewska Magdalena, *Portret miasta. Poznań w malarstwie i grafice = Porträt einer Stadt. Posen in Malerei und Grafik*, Poznań 2000.

Zakrzewski Zbigniew, *Ulicami mojego Poznania*, cz. 2: *W zasięgu hejnału*, Poznań 2006.

Zakrzewski Zbigniew, *Ulicami mojego Poznania. Przechadzki z lat 1918–1939*, Poznań 1985.

Zieliński Jarosław, *Atlas dawnej architektury ulic i placów Warszawy. Śródmieście historyczne*, t. 2: *Canaletta – Długosza*, Warszawa 1996.

Zieliński Jarosław, *Atlas dawnej architektury ulic i placów Warszawy. Śródmieście historyczne*, t. 7: *Krakowskie Przedmieście*, Warszawa 2001.

Źródła internetowe

<http://poznan.wikia.com/wiki/Odwach> [dostęp: 5.07.2018].

<http://poznanskiehistorie.blogspot.com/2012/02/pery-starego-ryнку-czesc-4.html> [dostęp: 4.07.2018].

<http://regionwielkopolska.pl/katalog-obiektow/odwach-w-poznaniu.html> [dostęp: 5.07.2018].

<http://www.wmn.poznan.pl/odwiedz-nas/muzeum-powstania-wielkopolskiego-1918-1919/> [dostęp: 3.07.2018].

https://pl.wikipedia.org/wiki/Odwach_w_Poznaniu [dostęp: 2.07.2018].

*The Poznań Guardhouse from the 18th century:
history – architecture – authorship – summary*

The Poznań Guardhouse located in the middle of the Stary Rynek (Old Market) square is a historic monument of very fine quality which dates from the Enlightenment. It is easily recognizable due to its location at the centre of tourist routes. It is also frequently visited, and is now the seat of the Museum of the Wielkopolska Uprising of 1918–1919 – a branch of the Wielkopolska Museum of the Struggle for Independence. Publications printed to this day claim that the building was designed and erected by Johann Christian Kamsetzer, King Stanisław August's first architect. However, this is not true. Established attributions of monuments dating from the reign of Stanisław August have been repeated many times and therefore are long-lived. There would be nothing wrong with this had not many of them been made without being confirmed on the basis of source documents, or without even taking into consideration the specific context of the epoch or the artist's background. They were made based on loose associations, without putting forward any arguments. Sometimes they contributed to whole sequences of attributions arising. One speculation led to another, and they were repeated in print, thereby creating 'indisputable facts'. The Poznań Guardhouse is a good example of this.

The true history of the Guardhouse should be rewritten based on conclusive arguments. The idea of building a brick Guardhouse in Poznań was put forward in 1784 and was inspired by the organization of matters relating to stationing military units in Warsaw. The *Boni Ordonis* Committee and Kazimierz Raczyński, the *Starosta Generalny* of Wielkopolska were responsible for supervising the project and bringing it to fruition. It was Raczyński who donated money from his personal property so that work could continue, and to supplement the meagre municipal funds which had been raised by levying a special tax. It was Raczyński, who was personally acquainted with Stanisław Zawadzki, the architect to the Royal Army, who entrusted him with the design most probably at the end of 1786. Major Zawadzki's competencies included designing all municipal buildings owned by the armed forces. This attribution is also supported by the architectural and sculptural solutions in the finished Guardhouse, which had been used on numerous occasions in the architect's earlier work. In the following year, the Poznań Guardhouse was erected and adorned with sculptural decorations. The latter were most probably made by the Poznań sculptor Augustinus Schöps according to designs by Zawadzki. This is visible in the nature of the work, which should be described as neoclassical, just like the building itself.

Ilustracja 1

Poznań, Odwach – widok ogólny z wieżą Ratusza w tle. Stan z 1925 roku. Fot. <http://fotopolska.eu>

Ilustracja 2

Poznań, Odwach – fasada. Stan z okresu dwudziestolecia międzywojennego. Fotografia ze zbiorów Instytutu Sztuki PAN w Warszawie

Ilustracja 3

Widok koszar Gwardii Pieszej Koronnej w Warszawie. Akwarela Zygmunta Vogla z około 1788 roku. W zbiorach Muzeum Narodowego w Warszawie. Fot. Pracownia Reprograficzna MNW

Ilustracja 4

Widok koszar Artylerii Koronnej w Warszawie. Akwarela Zygmunta Vogla z około 1788 roku. W zbiorach Muzeum Narodowego w Warszawie. Fot. Pracownia Reprograficzna MNW

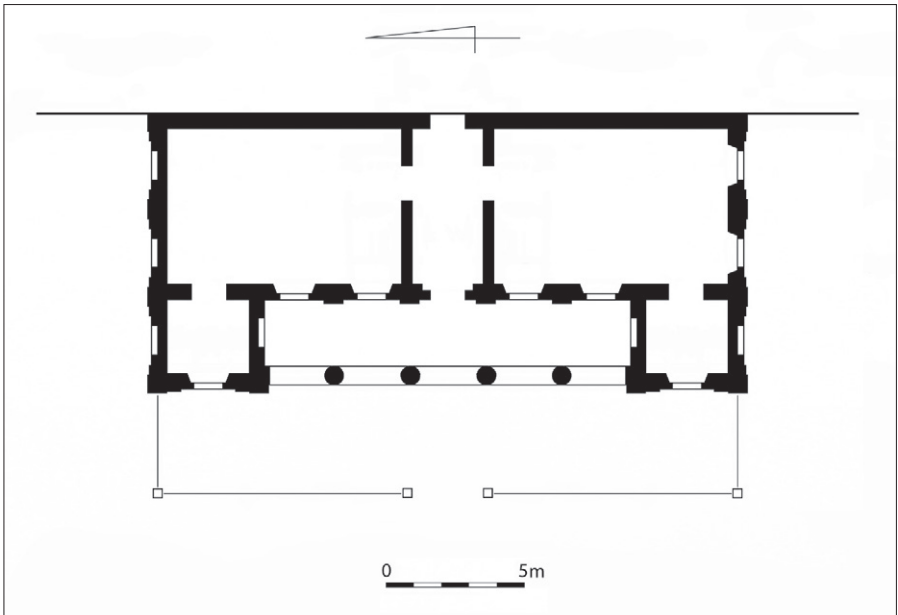
Ilustracja 5

Poznań, Odwach – widok ogólny. Foto Studio Kolečki (2018)

Ilustracja 6

Poznań, Odwach – widok ogólny. Foto Studio Kolečki (2018)

Ilustracja 7

Poznań, Odwach – rzut poziomy (bez zaznaczenia wtórnych podziałów wewnętrznych).

Oprac. i rys. R. Mączyński

Ilustracja 8

Poznań, Odwach – fasada. Foto Studio Kołecki (2018)

Ilustracja 9

Poznań, Odwach – skrajna część fasady. Foto Studio Kolecki (2018)

Ilustracja 10

Poznań, Odwach – dekoracja rzeźbiarska z herbem Rzeczypospolitej i Stanisława Augusta. Foto Studio Kolečki (2018)

Ilustracja 11

Poznań, Odwach – dekoracja rzeźbiarska z herbem Nałęcz Kazimierza Raczyńskiego.
Foto Studio Kolecki (2018)

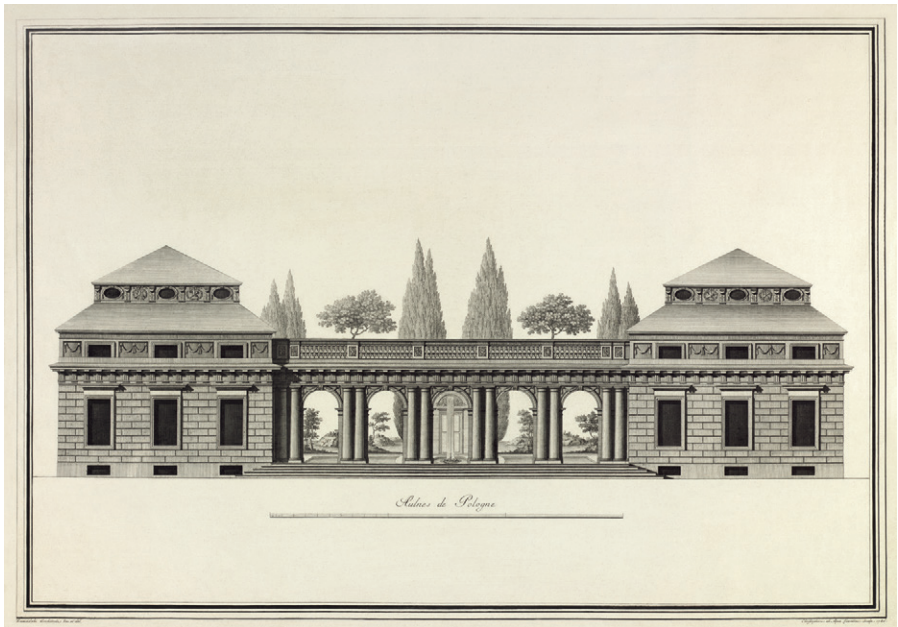
Ilustracja 12

Poznań, Odwach – dekoracja rzeźbiarska z herbem miasta Poznania. Foto Studio Kołeczki (2018)

Ilustracja 13

Poznań, Odwach – tablica inskrypcyjna na attyce. Foto Studio Kołecki (2018)

Ilustracja 14

Pałac Stanisława Poniatowskiego w Warszawie – elewacja północna. Szytych Cristofora dall’Acquy, według rysunku projektowego Stanisława Zawadzkiego, z 1786 roku. W zbiorach Gabinetu Rycin Biblioteki Uniwersyteckiej w Warszawie. Fot. Pracownia Reprograficzna BUW

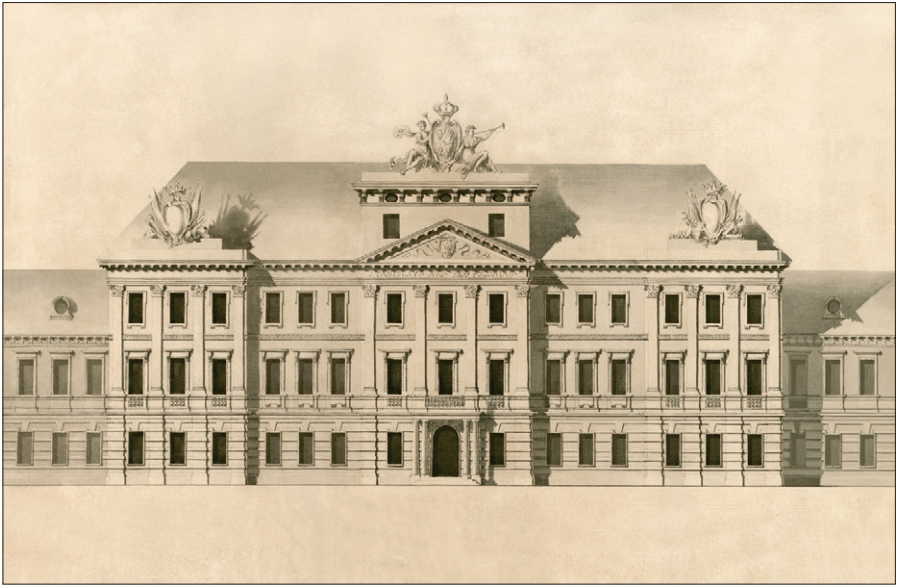

Ilustracja 15

Widok kamienic Izabeli Branickiej w Warszawie (u zbiegu ulic Miodowej i Senatorskiej). Rysunek Jana Piotra Norblina z 1794 roku. W zbiorach Muzeum Wojska Polskiego w Warszawie. Fot. Pracownia Reprograficzna MWP

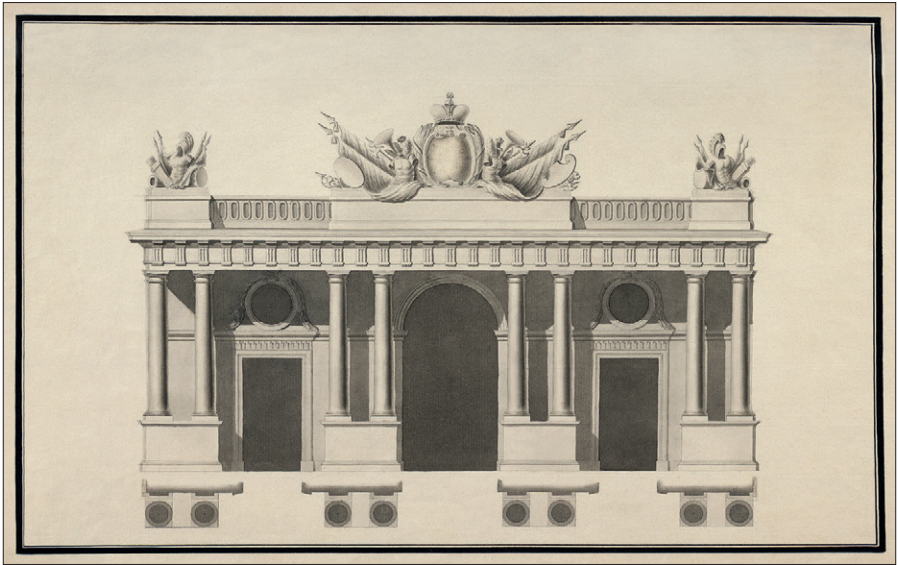
Ilustracja 16

Pałac Collegium Nobilium w Warszawie – fasada. Rysunek projektowy (jeden z wariantów) Stanisława Zawadzkiego z 1782 roku. W zbiorach Archiwum Głównego Akt Dawnych w Warszawie. Fot. Pracownia Reprograficzna AGAD

Ilustracja 17

Warszawa, Nowa Kordegarda w Łazienkach – widok ogólny. Fot. R. Mączyński (2018)

Ilustracja 18

Nieokreślony budynek (kordegarda?) – fasada. Rysunek projektowy Stanisława Zawadzkiego, niedatowany. W zbiorach Biblioteki Narodowej w Warszawie. Fot. Pracownia Reprograficzna BN